

TUNCELİ'DE KÜLTÜREL BİR SEMBOL: DAĞ KEÇİSİ

A CULTURAL SYMBOL IN TUNCELİ: MOUNTAIN GOAT

Sibel TAŞ* - Yılmaz KAVAL**

ÖZ: Dağ keçileri, ürkek hayvanlar olup dağların en ücra köşelerinde yaşarlar. Bu canlılar, insanın yaşam alanından çok uzakta yaşadıkları için yüzyıllar boyunca gizemli canlılar olarak kabul edilmiş bu sayede pek çok sembolik yakıştırmaya konu olmuştur. Mitolojik devirlerde tanrısal özellikleri ile karşımıza çıkan dağ keçileri, günümüze gelinceye kadar insanlığın folkloruna, inancına, sanatına, mimarisine çeşitli anlamlarda konu olmuştur. Tunceli folklor ve inancında da görülen dağ keçileri, yörede halk arasında kutsal, mübarek canlılar olarak kabul edilmektedir. Tunceli dağlarında sürüler halinde başıboş dolaştıkları halde, yöre insanı arasında bu canlıların sahihsiz olmadığı inancı vardır. Halkın kutsal kabul ettiği bu canlılar, hızlı ve çevik oluşları ile Hızır'ın sembolü olarak kabul edildiği gibi Ana Fatma ve Düzgün Baba gibi Tunceli Alevi inancında kutsal kabul edilen kutsal şahsiyetlerin davarı olarak da kabul edilmektedir. Tunceli Alevi inancında kutsal kabul edilen kişiler ile ilişkilendirilen bu canlıları avlamak, onlara zarar vermek en büyük günahlardan biri olarak kabul edildiği gibi onları avlayan kişilerin telafisi mümkün olmayan olumsuz olaylar ile karşılaşacağı inancı hakimdir. Bu çalışmada amacımız, Tunceli'de kutsallığına ve uğuruna inanılan dağ keçilerine yönelik halk inanışlarını açıklayarak Tunceli folkloruna hizmet etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tunceli, dağ, mağara, Hızır, Düzgün Baba, Ana Fatma.

ABSTRACT: Mountain goats are timid animals and live in the remotest parts of the mountains. These creatures have been accepted as mysterious creatures for centuries because they live far from the living space of humans, and thus have been the subject of many symbolic appearances. Mountain goats, which we encounter with their divine features in mythological times, have been the subject of folklore, belief, art, architecture in various meanings until today. Mountain goats, which are also seen in Tunceli folklore and beliefs, are accepted as sacred and blessed creatures among the people in the region. Although they roam in flocks in the Tunceli mountains, there is a belief among the local people that these creatures were not abandoned. These creatures, which are accepted as sacred by the people, are accepted as the symbol of Hızır with their fast and agile nature, and they are also accepted as sacred personalities such as Ana Fatma and Düzgün Baba. The belief that the people who hunt them will face adverse events that cannot be compensated, as it is considered as one of the biggest sins to hunt and harm these creatures, which are associated with people who are considered sacred in the belief of the Tunceli Alevi. In this study, our aim is to serve the folklore of Tunceli by explaining the folk beliefs about the mountain goats believed to be sacred and lucky in Tunceli.

Keywords: Tunceli, mountain, cave, Hızır, Düzgün Baba, Ana Fatma.

* Öğr. Gör. - Munzur Üniversitesi / Tunceli - sibeltas@munzur.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-5227-3110)

** Dr. Öğretim Üyesi - Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Tunceli - yilmazkaval@munzur.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-5598-0670)

This article was checked by Turnitin.

1.Giriş

İnsanoğlu, tarihin en eski dönemlerinden itibaren kendisini keşfetmeye çalıştığı gibi doğayı da keşfetmeye çalışmış ve bu anlamda doğaya çeşitli anlamlar yüklemiştir. İnsanoğlunun doğada ilgisini çeken ve meraklandıran mekânlardan biri dağlardır. Bu yüzden olacak ki tarihin her döneminde dağlarda sırlar aranmış ve dağlara çeşitli manalar yüklenmiştir.

Uzaktan bakıldığı vakit insana güçsüzlüğünü ve küçüklüğünü hissettiren dağlar, halk arasında kutsallık kazanmalarının yanında hem sevgi hem de saygı kaynağı olarak kabul edilmiştir. (Boratav, 2016: 57) Dağlar, yaşam şartlarının çok zor olduğu yerlerdir. Yaşam şartlarının çok zor olduğu bu mekânları yaşam alanı olarak seçen canlılar da ulaşılması zor olan canlılardır. Bu yüzden dağlarda yaşayan bazı canlılar, korku ve dehşet verici olarak görülürken bazıları ise sevgi kaynağı olarak görülmekte ve kutsal kabul edilmektedir.

Dağlarda yaşayan ve insanoğlu tarafından en çok sevilen ve kutsanan canlılardan biri dağ keçileridir. Dağ keçisi, TDK tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük'te "*ufak sürüler halinde yaşayan çok çevik bir antilop*" (TDK, 2011: 579) olarak tanımlanmaktadır.

İnsanın yaşam alanının çok uzağında yaşayan dağ keçileri, gizemli yaşam şekilleri ile tarihin ilk devirlerinden itibaren insanın dikkatini çekmiş, böylece pek çok halkın kültür ve inancında yer almıştır. İnsanoğlunun inancına, sanatına, edebiyatına yansıyan dağ keçileri ile ilgili inanışlar, mitolojik dönemlere kadar uzanmaktadır.

Yunan mitolojisinde küçükbaş hayvanların koruyucusu Pan, keçi ayaklı ve keçi kafalıdır. Çoban kavalını seven Pan, insanların uyuduğu sırada beklenmedik gürültüler koparır, herkese panik yaşatırdı (Erhat, 1993: 235). Roma mitolojisinde ise sürülerin koruyucusu olarak Faunus kabul edilmektedir. Roma dininin bilinen en eski Tanrılarında biri olan Faunus, iyilik eden, lütuf gösteren anlamına gelmektedir. Yunan Mitolojisinde olduğu gibi Faunus'ta keçi ayaklı, sakallı olarak dağlarda yaşamakta ve sürüleri korumaktadır (Erhat, 1993: 113). Mitolojik devirlerde Pan ve Faunus'a yüklenen anlamlar neticesinde keçinin ilkel insanın muhayyilesinde tanrısal bir konumda olduğunu anlıyoruz.

İskandinav mitolojisinde Thor'un arabasını iki erkek keçi çeker. Bu keçilerin çektiği arabanın çıkardığı ses, insanlara gök gürültüsü olarak gelir. Bu iki keçinin kemikleri hiç bitmeyecek bir et kaynağıdır (Cotterell ve Storm, 2011: 32-33). Mitolojik devirlerde tanrısal bir varlık olarak görülen keçinin aynı zamanda sonsuz bereket, bolluk kaynağı olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.

Doğa ile iç içe yaşayan ve avcı göçebe olan eski Türklerde ise dağ keçisi, ölümü ve sonsuzluğu temsil etmektedir (Şahin, 2014: 148). Dağ

keçisinin Kültigin Yazıtına bir damga olarak yansımaları da bu anlamda olmuş ve hanedan arması olarak işlenmiştir.

Kırgızlarda pir olarak kabul edilen “Çiçan Ata”, keçilerin hamisi olarak bilinmektedir (Orozobaev, 2011: 194). Bu durum mitolojik devirlerden beri var olan ve günümüzde Anadolu’da da devam eden dağ keçilerinin sahipliği olduğu anlayışının neredeyse evrensel bir anlayış olduğunu göstermektedir.

Altay Türklerine göre; tufan vakti geldiğinde insanlar bu haberi ilk defa demir boynuzlu, gök yeleli bir keçiden alacaklar (Uraz, 1994: 150). Burada keçinin insanlar ile Tanrı arasında iletişimi sağlayan bir aracı olarak kabul edildiğini anlıyoruz. Çünkü dağlar göğe en yakın yerlerdir. Gök Tanrı inancının hâkim olduğu eski Türklerde dağların zirvelerinde yaşayan dağ keçisinin de Tanrıya en yakın olan canlılardan biri olarak kabul edilmesi tesadüfî bir durum değildir.

2. Tunceli’de Dağ Keçisi ile İlgili İnanışlar

Fotoğraf 1: Malik Kaya

Dağ keçisi ile ilgili inanışların en yoğun olduğu yerlerden biri Tunceli ilidir. Tunceli’de dağ keçisi, “pezküvi” olarak bilinmektedir. Yörede tılsımlı canlılar olarak kabul edilen dağ keçilerini konu edinen ve bu canlılara çeşitli manalar yükleyen, bunları pek çok durumun sembolü olarak gören bir düşünce sistemi mevcuttur.

Tunceli kültürünün tasavvur ve ritüellerinde dağ keçileri, bir tür kutsal hayvan olarak kabul edilmektedir. Halk arasında dağ keçisi öldürmenin çok olumsuz sonuçları olacağına inanılmaktadır. Kaynak kişiye göre; keçileri vuran kişi, bir iki yıl içinde çocuklarını yetim bırakır. (KK-1) Bu inanış beraberinde dağ keçilerine yönelik korku ile karışık bir saygının oluşmasını sağlamıştır. Bu yüzden olacak ki Tunceli’de Allah’ın emaneti

olarak kabul edilen bu canlıları vuran kimsenin hayatında hayır görmeyeceğine inanılmaktadır.

Yörede kutsiyeti herkes tarafından kabul edilen dağ keçileri ile ilgili var olan bir inanişaya göre; dağ keçisi vurulduğu zaman kibleye döner ve gözlerinden bir yaş gelir. (KK-1) Dağ keçisinin yüzyıllar boyunca bir av hayvanı olarak bilinmesine rağmen vurulmasının uğursuz kabul edilmesi, halkın hafızasında dağ keçisinin kutsal olduğunu göstergesidir.

Yörede eski dönemlerde dağ keçisi avlayan ya da yaş bir ağaç kesen kişiler, düşkün ilan edilirdi. Toplum bunlar ile ilişkisini keser, bunlar ceme alınmazdı. Hatasını kabul edene kadar bu kişi toplum tarafından dışlanırdı. (KK-2)

Alevi inancında “*cemler, topluluk mensuplarının dinî görevlerini yerine getirdikleri kutsal ortamlar olmasının yanı sıra toplum yaşamını düzenleyen birtakım kuralları da beraberinde getirmektedir.*” (Çıblak, 2014: 25). Bu kurallara uymamak beraberinde ceza ve yaptırım getirmektedir. Bu cezalardan biri de düşkün ilan edilmektir. Düşkünlük, Alevi inancında küçümsenme ve dışlanma anlamına gelir. Düşkün ilan edilen kişiye ailesi, musahibi, akrabaları, komşuları, arkadaşları sahip çıkmaz. Kimse bunlara selam vermez, bunlar ile alışveriş yapılmaz. Bu durum toplum tarafından geliştirilmiş olan bu ahlaki yaptırım olarak kabul edilebilir. Bunun sayesinde Tunceli’de çok sık görülen dağ keçisi, kırmızı benekli alabalık gibi halk tarafından kutsal kabul edilen canlılar, avcılardan bir nebze de olsa korunmuş olur.

Yöre halkına göre güneş doğduğu ilk andan itibaren toprağa ayak basan dağ keçileri, güneş battıktan sonra toprağa ayak basmaz ve kayalık alanlara çekilip dinlenirler. Çünkü güneş battıktan sonra toprak mühürlenir, dağ keçileri bu yüzden mühürlü toprağa ayak basmaz. (KK-3)

Alevi-Bektaşî inancında güneşin kutsiyeti çok sık karşılaşılan bir olaydır. Tunceli Alevi inancında “*güneş, ışık Hz. Muhammed’in nuru olarak adlandırılır. Güneşin doğuşu dualar ile karşılanır. Güneş ışınlarının vurduğu ilk taş veya işaret parmağı öpülüp alınma dokundurulduktan sonra eller güneşe doğru açılır; dualar yapılarak cemaat için hayat ve dünya ile ilgili istemlerde bulunur.*” (Gezik ve Çakmak, 2010: 196).

Tunceli’de güneşin kutsiyetine inanan yöre halkı, eski dönemlerde güneş doğduğunda şu şekilde dua ederdi:

“Ya Tanrı

Muhammed Ali’nin cemali

Sen varsın,

Bize yardım et,

Cemalinden bizi mahrum bırakma,

*Biz senin kolunuz,
Senden öteye kimse tanımıyoruz
Sen hem bizim doğuşumuz hem de ölümümüzsün
Senin adın Allah
Büyük Allah!"* (Gezik ve Çakmak, 2010: 197)

Alevi-Bektaşî edebiyatında Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin güneş ile ilişkilendirildiğine dair pek çok örnek mevcuttur.

*"Ay ile güneş de secdeye indi
Ali'yle Muhammed dara durunca"* (Özmen, 1998: 144)
*"Muhammed'le Ali zahir olunca
Ay gün secde etti onlar doğunca"* (Özmen, 1998: 181).

Bunlardan hareketle Tunceli'de hareketlerini güneşe göre konumlandıkları inanan dağ keçilerinin kutsal durumların farkında olan canlılar olarak bilinmektedir. Güneş battıktan sonra toprağa ayak basmayarak kayalık alanlara çekilmeleri de bu anlamda sembolik olarak Hz. Muhammed ve Hz. Ali sevgisine bağlanmaktadır. Bu durum dağ keçilerinin halk tarafından hem sevilmesini hem de saygı duyulmasını sağladığı söylenebilir.

Tunceli'de evlerin dışına özellikle de kapı girişlerine evin kötülüklerden korunması ve eve bereket gelmesi için çeşitli nesnelere asıldığı görülmektedir. Yörede bereket sembolü olarak kabul edilen dağ keçilerinin boynuzları kırsal kesimde evin giriş kapsının üstüne asılmaktadır. Bu durum yöre insanının kutsal kabul ettikleri bu canlıların aynı zamanda uğuruna inandıklarını da göstermektedir.

Dağ keçisinin yaşam alanının dağlar olması, dağlarda mağaralarda yaşamaları da yöre inancında simgesel anlamlar yüklenmiştir. Dağlar ve mağaralar yöre inancında kutsal mekanlar olarak konumlandırılan yerlerdir. Yörede kutsiyeti bilinen Munzur Baba ve Düzgün Baba dağlarda sır olmuşlar. Bu yüzden dağlar, yöre inancında kutsal ve koruyucu bir işlev görmektedir.

"Dikeyliğin güçlü simgesi olan dağ, ormanları, karla kaplı oluşu, ulaşılmazlığı ve gizemliliği; tepeleri göklere varan ve dolayısıyla onu tutan duruşu ile, evrenin merkezinde bulunmasıyla" (Roux, 1984: 124) insanlığın inanç dünyasında en eski dönemlerden beri önemli rol oynamıştır. Tarih boyunca *"yeryüzünde göğe en fazla yaklaşabildiğimiz dağlara saygı duyulmuş, kimi zaman korkulmuş, çoğunlukla tanrılar, peygamberler ve ruhlar ile ilişkilendirilmiştir."* (Wilkinson, 2011: 29) *"Dağın kutsallığı inancına sahip kimseler tarafından dağa dua edilir, ondan dilekte bulunulur ve dağa kurban sunulur."* (Tanyu, 1973: 40).

Kaynak kişiye göre; dağ keçileri, dağlarda mağaralarda yaşarlar. Çember halinde olan mağaralar, cem u civat halindedir. Bu yüzden Alevi inancında mağaralar kutsal mekânlar, dağ keçileri de kutsal canlılardır. (KK-4)

Bütünlüğün, tamamlanmanın simgesi olan çember ya da daire “*ortaya çıktığı her yerde, eski güneş inançlarında ya da çağdaş dinsel görüntülerde, mit ya da düşlerde, daima yaşamın bir yönüne, temelindeki bütünlüğe işaret eder.*” (Jung, 2009: 240) Tunceli Alevi inancında da çember halinde olan mağaralar, bu yönü ile kutsal mekanlar olarak kabul edilmektedir. Mağaralarda yaşayan dağ keçilerine de bu anlamda mistik manalar yükleyen Tunceli insanı, bu canlıları Tunceli Alevi inancında kutsiyetini kabul ettikleri inanç önderleri ile ilişkilendirmiştir.

Fotoğraf 2: Malik Kaya

2.1. Hızır'ın Simgesi

Tunceli'de kutsal bir canlı olarak görülen dağ keçisinin Hızır'ı simgelemesi özelliği ile de kutsallaştırıldığı yaptığımız görüşmeler neticesinde tespit edilmiştir. Şih Çoban Ocağı'ndan Zeynel Kete'ye göre; dağ keçileri, hareketli canlılar olup nerede ne zaman ortaya çıkacağı belli değildir. Çok hızlı canlılardır, bu yönü ile Hızır'ın temsilcisidir. (KK-4)

Tunceli Alevi inancında Hızır önemli bir figürdür. Aksakallı, beyaz elbiseleri ile darda kalanın, yardıma ihtiyacı olanın yanında olan, kollayan, koruyan Hızır, her yerde hazır ve nazır olarak kabul edilmektedir.

“Sazım elimde sesleniyorum,

Damda at oynatıyor,

Ayağının altına kurban olduğum.

Adı Hızır,

Her yerde hem hazır hem nazır.” (Çem, 2010: 44)

Yörede Hızır ile ilişkilendirilen bu canlıların koruyucusu Hızır olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden yöre insanı, Hızır'ın davarına zarar vermenin telafisi mümkün olmayacak cezalara sebep olacağına inanmakta böylece dağ keçisi sürülerine dokunmamaktadır.

2.2. Ana Fatma'nın Davarı

Tunceli'de dağ keçilerinin Ana Fatma'nın davarı olduğuna dair inanışlarda mevcuttur. Yörede var olan bir inanışa göre, dağ keçilerinin dağlarda yaşamaları bir cezalandırma sonucudur. Halk arasında anlatılan bir efsane bu inanışın kaynağını şu şekilde açıklamaktadır:

Ana Fatma keçilerini sağarken keçilerden bir tanesi ayağıyla içi dolu olan süt sitilini devirir, bütün süt yerlere dökülür. Buna çok üzülen Ana Fatma:

“Sen yaban keçisi olasin, dağlara düşesin” diyerek beddua eder. O günden sonra süt deviren keçi, dağlarda yaban keçisi olur. İşte dağ keçileri bu yüzden dağlarda yaşarlar.

Ana Fatma, “*peygamberin kızı, İmam Ali'nin eşi ve İmam Hasan ile İmam Hüseyin'in annesidir. Bu niteliklerinden ötürü temiz soy, bereketlilik ve masumiyeti temsil eder ve en önemli 'masum u pak'lardan birisidir.*” (Gezik ve Çakmak, 2010: 18)

Tunceli Alevi inancında Ana Fatma'nın sır olması hadisesinde yine dağ keçisi geçmektedir. Yörede var olan bir inanışa göre; Ana Fatma, “*bir gün geyiklerini sağarken, keçinin biri kazana bir tekme vurur ve kazanı kayadan aşağı atar. Kazan paramparça olurken sütün döküldüğü yerden su çıkar. Bu su beyaz renkli olup süte benzer. Bu olaydan sonra Ana Fatma sır olur.*” (Gezik ve Çakmak, 2010: 19)

Yörede dağ keçilerinin Ana Fatma ile bu şekilde ilişkilendirilmeleri gösteriyor ki dağ keçisi bir kült olarak kabul edilmekte ve bu bilinç ile dağ keçisine yaklaşılmaktadır. Bu yüzden olacak ki Tunceli'de her kesim de bu canlılar tılsımlı canlılar olarak kabul edilmekte ve onları bir birey gibi Tunceli coğrafyasının sakinleri olarak görülmektedir.

2.3. Düzgün Baba'nın Yoldaşı

Tunceli alevi inancında keramet sahibi olduğuna inanılan ve kutsiyeti herkes tarafından kabul edilen Düzgün Baba, bir keçi çobanıdır. Yörede anlatılan Düzgün Baba efsanesine göre, babasına karşı mahcup kalan Düzgün, dağlara kaçır ve sır olur. Dağlarda onunla birlikte kalan keçileri de dağ keçisi olur.

Kaynak kişiye göre; dağ keçileri Düzgün Babaya ikrar ve rızalık vermişler. Kışın mevsiminde dağda Düzgün keçilerini otlatırken babasının geldiğini bir keçi haber verir. Düzgün kaçır, bir kısım keçi de Düzgün'den ayrılmaz, onunla beraber yüksek dağlara çıkar. Bu yüzden Düzgün Baba'nın davarı olarak ta bilinirler. (KK-4)

“Bilindiği üzere Dızgun/Duzgi bir keçi çobanıdır ve onlarla iletişim içindedir. Bu hayvanların en önemli özelliği, sarp kayalıklarda rahat ve hızlı hareket etme kabiliyetleridir. Onlar, bu anlamıyla Dızgun’un hayvanlarıdır ve bu yanyıla da kutsaldırlar” (Deniz, 2011: 132-133)

Yöre inancında Düzgün Baba ile dağa kaçan keçiler dağ keçisi (pezküvi) olarak bilinirken, evcil olan keçiler ise *bızın* olarak adlandırılmaktadır. Bundan dolayı Düzgün Baba’ya yoldaş olan, ona dağlarda eşlik eden dağ keçileri kutsal kabul edilirken, evcil olan keçiler ise daha çok geçim kaynağı olarak görülmektedir.

“Türkiye’nin tamamında dağ keçisi / elik’i rahatsız etmek, ona zarar vermek, zulüm yapmak hatta kurşun atmak muhatabının ailesinin dağılmasına vesile sayılır.” (Demir, 2010: 22) Çünkü dağ keçisi, hiçbir canlıya zarar vermeyen, insanı rahatsız etmeyen canlılardır. Bu yüzden olacak ki ülkemizin tamamında bu canlıların öldürülmesi, avlanması toplum tarafından tasvip edilmeyen bir durum olarak algılanmaktadır.

Sonuç

Dağ keçileri, hızlı oluşları, dağların en ulaşılmaz yerlerini yaşam alanı olarak seçmeleri gibi sıra dışı özellikleri nedeniyle mitolojik devirlerden beri kutsal olan ile ilişkilendirilmiştir. Dağ keçilerinin yaşam alanı olarak seçtiği yerlerden biri olan Tunceli’de halk, yüzyıllardır bu canlılara çeşitli sembolik yakıştırmalarda bulunmakta ve onları kutsal canlılar olarak kabul etmektedir. Bu yüzden olacak ki yörede dağ keçilerine karşı korku ile karışık bir saygı oluşmuştur. Bu saygıya bağlı olarak dağ keçileri, yöre inanç ve folklorunun en belirgin figürlerinden biri olmuştur. Yöre inancını, edebiyatını, müziğini, mimarisini etkileyen dağ keçileri, Tunceli’nin kutsalları olarak kabul edilmektedir. Tunceli Alevi inancında kutlu şahsiyetler olarak kabul edilen kişiler ile ilişkilendirilen dağ keçilerini avlayan kişinin hanesinde uğursuzlukların baş göstereceği ve telafisi mümkün olmayan olumsuzluklara neden olacağına dair inanışlar yerleşmiştir. Bu inanışlar neticesinde dağ keçileri Tunceli coğrafyasında özgür bir şekilde dolaşmakta, halkın yaşam alanlarına da rahat bir şekilde gelmektedir. Bu durum yöre halkının yüzyıllar boyunca dağ keçilerine yüklediği sembolik yakıştırmaların bir sonucudur. Tunceli’nin sosyo-kültürel hayatında son derece önemli olan dağ keçileri ile ilgili inanışlar ve pratikler yörede kültürel ve ekolojik dengenin devamlılığı bağlamında son derece önemlidir. Kültürel ve ekolojik dengenin sağlam bir şekilde ileriye taşınması için bu şekilde inanç ve pratiklerin korunup yeni nesillere tanıtılması büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

Boratav, P. N. (2016). *100 soruda Türk folkloru*. Ankara: Bilgesu.

Cotterell, A. - Storm, R. (2011). *Büyük dünya mitolojisi ansiklopedisi* İstanbul: Alfa.

- Çem, M. (2010). *Dêrsim merkezli Kürt Aleviliği (Etnisite, dini, inanç ve direniş)*. İstanbul: Vate.
- Çıblak, N. (2014). Anadolu Alevilerinde cemler ve bu cemlerin sosyokültürel hayattaki işlevleri. *Folklor/Edebiyat*, S. 78.
- Deniz, D. (2011). *Dersim inanç sembolizmi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Demir, N. (2010). Kaya üstü resmi (rock art) olarak dağ keçisi/elik ve tarihî altyapısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, ZfWT*, Vol. 2, No. 2, 5-23
- Erhat, A. (1993). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Gezik, E. - Çakmak, H. (2010). *Dersim Aleviliği inanç terimleri sözlüğü*, Ankara: Kalan.
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve sembolleri*. (Çev.: Ali Nihat Babaoğlu), İstanbul: Okuyan Us.
- Orozobaev, M. (2011). Kırgızca'daki pir inancı ile ilgili bazı kelimeler üzerine. *Bilig*, S. 59, 191-200
- Özmen, İ. (1998). *Alevi- Bektaşî şiirleri antolojisi*. Cilt: 4. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Roux, J. P. (1984). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (Çev.: Aykut Kazancıgil) İstanbul: İşaret.
- Şahin, C. (2014). Kültigin anıtında kullanılan runik yazı ve dağ keçisi/oğlak teke damgası. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 141-154
- Tanyu, H. (1973). *Dinler tarihi araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TDK (2011). *Türkçe sözlük*. (Dağ Keçisi Maddesi), Ankara: Türk Dili Kurumu.
- Uraz, M. (1994). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam.
- Wilkinson, K. (2011). *Semboller ve işaretler*. İstanbul: Alfa.
- Sözlü Kaynaklar**
- KK-1: Mehmet YILDIZ, Tunceli/Yeniköy, 1944, İlkokul Mezunu, Esnaf. (Görüşme: 20.12.2019)
- KK-2: Erdal GÜR, Ovacık, 53, Üniversite Mezunu, Memur. (Görüşme: 23.12.2019)
- KK-3: Munzur KAYA, Mazgirt/Göktepe Köyü, 1950, Lise Mezunu, Emekli. (Görüşme: 25.12.2019)
- KK-4: Zeynel KETE, Pertek/Tozkoparan, 1970, Üniversite Mezunu, Öğretmen. (Görüşme: 11.12.2019)